

РОМИ СРБИЈЕ У ХХІ ВЕКУ

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА
КЊИГА 109

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SPECIAL EDITIONS
Book DCLXXXVIII

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
Book 109

COMMITTEE FOR THE STUDY OF THE LIFE
AND CUSTOMS OF THE ROMA

SERBIAN ROMA IN XXI CENTURY

Accepted for publication at the 9th Session of the Department of Social Sciences,
held on November 7, 2017, after being reviewed by Academicians *Tibor Varady*,
Professors *Sreten Vujović*, *Dragoljub B. Đorđević*, *Tamaš Korhec*, *Sanja
Zlatanović*, PhD, *Svetlana Ćirković*, PhD and *Božidar Jakšić*, PhD

E d i t o r
Academician
TIBOR VARADY

BELGRADE 2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Књига DCLXXXVIII

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

Књига 109

ОДБОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЖИВОТА И ОБИЧАЈА РОМА

РОМИ СРБИЈЕ У XXI ВЕКУ

Примљено на IX скупу Одељења друштвених наука 7. новембра 2017. године
на основу рецензија академика *Тибора Варадија*, професора *Сретена
Вујовића*, *Драгољуба Б. Ђорђевића*, *Тамаша Корхеца*, др *Сање Златановић*,
др *Светлане Турковић* и др *Божидара Јакишића*

У р е д н и к
академик
ТИБОР ВАРАДИ

БЕОГРАД 2018

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнез Михаилова 35

Лектура и коректура
Невена Ђурђевић

Технички уредник
Мира Зебић

Тираж 300 примерака

Штампа
Службени гласник

САДРЖАЈ

<i>Предговор</i> – Тибор Варади	7
---------------------------------------	---

I ИДЕНТИТЕТ И ОБРАЗОВАЊЕ

Баја Лукин Сaitовић, <i>Успешност примене афирмативне акције у образовању Рома</i>	11
Баја Lukin Saitović, <i>Effectiveness of Affirmative Action Application in Education of Roma</i>	25
Свенка Савић, <i>Формирање студентског идентитета: ромски студенти и студенткиње смештени у студентским домовима Универзитета у Новом Саду</i>	27
Svenka Savić, <i>Students' Identity Forming: Roma Students Accommodated in University Student Dorms in Novi Sad</i>	57
Зоран Таировић, <i>Промена слике о Ромима</i>	59
Zoran Tairović, <i>Changing the Perspective of Roma</i>	69
Славица Денић, <i>Промене родног идентитета и интеркултуралност</i>	71
Slavica Denić, <i>Gender Identity Changes and Interculturalism</i>	81
Драган Тодоровић, <i>Протестантизација Рома: „бити“ и/или „имати“</i>	83
Dragan Todorović, <i>Protestantization of Roma: „to be“ and/or „to have“</i>	100
Биљана Сикимић, <i>Ковачи у Санџаку</i>	101
Biljana Sikimić, <i>Blacksmiths in Sandžak</i>	117

II ЈЕЗИК, ДРУШТВЕНО ОРГАНИЗОВАЊЕ И СТАНОВАЊЕ

Марсел Куртијаде, <i>Рађање и судбина идеје о стандардизацији писаног ромског језика у СССР, СФРЈ и Србији</i>	121
Marcel Courthiade, <i>The emergence of a project of language standardization for Rromani in USSR, SFR Yugoslavia and Serbia</i>	141
Горан Башић, <i>Друштвено и политичко организовање Рома у савременој Србији</i>	149
Goran Bašić, <i>Society and Political Organization of Roma in Modern Serbia</i>	165
Владимир Мацура, Злата Вуксановић-Мацура, <i>Процес израде урбанистичког плана за неформална ромска насеља – пример Мале Губе у Прокупљу</i>	167
Vladimir Macura, Zlata Vuksanović-Macura, <i>The Process of Formulation of an Urban Plan for Informal Roma Settlements – the Example of Mala Guba in Prokuplje</i>	189

III ЈЕДАН ЕСЕЈ

Michael Simmons, <i>No More Kings</i>	193
---	-----

ПРЕДГОВОР

У овом Зборнику сабрани су радови који проистичу из циклуса јавних предавања одржаних у Српској академији наука и уметности у организацији Одбора за проучавање живота и обичаја Рома током 2014, 2015. и 2016. године.

У уводним речима за свој познати *Српскохрватско-цигански речник*, издат 1947. године, Раде Ухлик каже:

„Дабоме, стара је наша навика да потцењујемо Цигане, један ванредно бистар народ, који, гурнут у страну, непризнат и презрен, у многим земљама живи у најцрњој беди. [...] Нови погледи и нови људи одредиће, међутим, и Циганима достојно место под заједничким сунцем, где ће им се указати прилика да развију своје позитивне способности...“

Од тада (од 1947. године) имали смо многе нове и још новије погледе, имали смо и разне људе на положајима, који су били сматрани за нове људе. Питање је докле смо стигли и где су и ко су данас Роми у Србији.

Радови сакупљени у овом Зборнику наравно не дају потпун одговор на ово сложено питање, али доказују да је оно важно. Теме јавних предавања током три године (2014–2016) биле су различите, али их је повезивала заједничка фокусираност на појаве, регулативе и понашања, која су постала значајна при тражењу одговора на питање: да ли ће Роми наћи „достојно место под заједничким сунцем“?

Неколико радова настоји да критички сагледа какве ефекте (и какве шансе) имају мере у домену образовања, као што су, на пример, мере афирмативне акције; и докле се дошло у тражењу „места под заједничким сунцем“ у студентском животу. Поред статистичких анализа, дате су и процене домета појединих мера и норми. У више радова (понегде повезано са образовањем) испитује се и идентитет, показатељи идентитета и значај идентитета, као и могућа коегзистенција сачуваног идентитета и интеркултуралности. У вези са идентитетом не поставља

се само питање чиме се Роми идентификују, већ и питање како на Роме гледају други, и какви су процеси утицали на формирање идентитета (на пример, процес протестантизације).

Један од значајних радова познатог ромског научника Куртијадеа посвећен је проблематици стандардизације ромског језика, те проблема и питања који се постављају у току њеног процеса. Посебан рад је посвећен и проблематици друштвеног и политичког организовања Рома, уз критички осврт на постигнуте резултате (и непостигнуте циљеве). Значајна је пажња посвећена и једном од кључних проблема у животу Рома (и њихове тежње за једнакошћу), а то је питање становања.

Зборник се завршава једним есејом, чији је аутор Мајкл Симонс (Michael Simmons), познати борац за црначка права у Америци и саборац Мартина Лутера Кинга. Од када живи у Европи, његову пажњу је сасвим логично привукао положај Рома и изражава жестоку критику према онима који Роме виде као једну другачију врсту људи, уместо да траже решење за превазилажење изопштености. Симонс поставља питање: “Why are Roma treated as a special form of the human race, and not as an oppressed people?”

Радови у овом Зборнику доприносе томе да се створи једна адекватнија слика о положају Рома у Србији (и не само у Србији), но при томе упозоравају, да то што се пред нама оцртава не треба да схватимо само као слику, већ и као задатак.

Академик Тибор Варади

КОВАЧИ У САНЦАКУ

Биљана Сикимић*

А п с т р а к т. – Прилог полази од ауторових теренских истраживања Бошњака и Рома у Санцаку (2013–2015). На основу транскрипата теренских разговора вођених у Новом Пазару и Тутину као и расположиве етнографске грађе, осветљава се оспоравани идентитет групе Ковача/ковача, муслиманске вероисповести и босанског првог језика, које је околно становништво (као и сви старији етнографски извори) сматрало Ромима, а чије је основно занимање било ковачки занат. Данас се Ковачи доследно изјашњавају као Бошњаци и практично су у потпуности напустили своје традиционално занимање.

Кључне речи: Санцак, Роми, Ковачи, професионим, етним

УВОД

Сусрет са Ковачима или ковачима – писано великим или малим словом зависно од тога да ли се о њима говори као о занатлијама или у контексту етничитета, део је ауторових интересовања за ромске и Ромима сличне етничке групе код којих је дошло до замене језика, промене традиционалног начина живота у савременим условима, као и преклапања границе између етнима и професионима – процесе које дефинишу и анализирају ромолози Елена Марушиакова и Веселин Попов (Marushiakova/Popov 2013). У том смислу су истраживања Ковача/ковача у Србији (осим овог прилога посвећеног Ковачима у Санцаку већ су објављени први резултати истраживања Ковача у источној Србији, в. Сикимић 2017) природни део једног истраживачког тока који

* Балканолошки институт САНУ, Београд

почиње интересовањем за Бањаше (румунског као првог језика) и Ђорговце (српског као првог језика)¹ на Балкану.

Овај прилог је настао као резултат антрополошко-лингвистичких и социолингвистичких теренских истраживања града Тутина и његове околине обављених октобра 2013. године, а у сарадњи са Глебом П. Пилипенком из Института за славистику Руске академије наука.² Наставак тимског теренског рада у општини Тутин уследио је септембра 2014. године, овог пута у сарадњи са дијалектологом Бојаном Вељовић³, фолклористом Смиљаном Ђорђевић Белић и антропологом Јадранком Ђорђевић Црнобрња.⁴ Током лета и јесени 2015. године обављена су и истраживања ковача и Рома у Новом Пазару.⁵ Сложени ковачки идентитет илуструје пет извода из теренских разговора вођених са Ковачима/ковачима, Бошњацима и Ромима Гурбетима у Новом Пазару и Тутину које прате изводи из постојеће етнографске литературе.

Група Ковача, са којима се истраживач први пут сусрео у Тутину, није видљива у статистичким приказима, једнако као што нису видљиве ни друге поменуте етничке групе код којих је дошло до замене језика. Тако је, према званичним подацима Пописа 2011, у региону Прибоја било 32 Рома (у самом граду – 22); у региону Пријепоља 224 (у граду – 193), у региону Сјенице 99 (у граду – 93), у региону Новог Пазара 566 (у самом граду само – 20) и у насељима из околине Тутина 67 (у самом граду – 25). Мали број Рома исказан на овом попису односи се, вероватно, на некада полуномадске Гурбете (говорници јужновлашке групе ромског језика) који су данас стално настањени у поменутим насељима и који се, за разлику од Ковача, изјашњавају као Роми. Будући да дијалектолошка истраживања ових декларисаних Рома до сада нису била обављена могуће је да међу њима има и говорника других ромских дијалеката.

¹ Етничком и лингвистичком идентитету Ђорговаца у Србији низ студија је посветила антрополог Сања Златановић, уп., између осталог, Златановић 2006, 2007, 2007а.

² Као резултат овог истраживања објављени су радови Пилипенко 2014, 2014а и Piliipenko 2015.

³ Бојана Вељовић је објавила низ дијалектолошких студија о говорима Санцака, уп. на пример: Вељовић 2014, 2015 и посебно: Вељовић 2016.

⁴ За помоћ у теренском раду у општини Тутин аутор дугује посебну захвалност Емину Елесковићу и Вахиду Демировићу из Библиотеке „Ејуп Мушовић“, Тутин, као и породици Вељовић из Тутина.

⁵ За помоћ у теренским истраживањима града Новог Пазара аутор је захвалан колегама из Народног музеја „Рас“, Алми Јунис и Фахрудину Кладничанину.

ЕТНОГРАФСКИ ПОДАЦИ О КОВАЧИМА У САНѢАКУ

За лингвистичку анализу говора Ковача практично једини релевантан извор су студије ромолога Радета Ухлика објављиване средином 20. века. Оне се тичу информација о стању ромског језика код „Белих Цигана“ у Босни и Херцеговини и у целини се могу применити на говоре Ковача у Санџаку. Наиме, Ковачи у градовима Тутину и Новом Пазару, а и истраживани 2013–2015, говоре зетско-сјеничким дијалектом као и сви други становници ових градова и насеља која им гравитирају. Ромским језиком говоре Гурбети настањени у предграђима, а има и Ашкалија, расељених са Косова и Метохије, који говоре албански. Ни сами Ковачи, нити њихови суседи Бошњаци и Срби, не памте време када су говорили ромски.

Раде Ухлик сматра да су Ковачи или „Бели Цигани“ потомци некадашњих Арлија који су ромски језик напустили пре доласка Гурбета са којима постоји „наслеђени антагонизам“, мешани бракови између овде две групе били су врло ретки у време Ухликових истраживања. Нероми, како даље Ухлик скреће пажњу, не уочавају ову разлику (Uhlik 1956: 194–198). Основна разлика, међутим, није само у језику већ у начину живота: Ковачи су стално насељени у градовима и селима, док су Гурбети у Санџаку све до шездесетих година 20. века живели полуномадским, чергарским начином живота.

Arlije u Bosni Hercegovini i u užem Podrinju narod zove još „Bijelim Ciganima“ ili „Bijelim Arlijama“, pošto se ovi svojim svijetlijim tenom razlikuju od srbijansko-makedonskih Arlija koji imaju tamniju boju kože. Od njihovog nekadašnjeg govora ostali su samo blijedi ostaci u lokalnom slengu. Pored Arlija nalazimo svuda i kasnije pridošlice Mrke Cigane (Kalé Rromá). (Uhlik 1956: 194–195)

Bijeli Cigani se u Bosni i Hercegovini bave raznim zanimanjima. Ima ih kovača, kasapa, živodera, nosača, čistača cipela i dr. Njihove žene su uredne, poštene i vrlo vrijedne, te ih naš svijet rado poziva da im rade po kućama. Bijeli Cigani „nisu obični za prosjačenje“ kako to narod kaže. Oni „se sklanjaju od Gurbeta koji su toliko zaostali, a ovi ih, znamo već, ne trpe, jer u njima vide asimilante i renegate. U nekim krajevima narod zove bijele Cigane *čavlarima*, a mrke *kotlarima*, mada ovim drugim oznaka kalajdžije bolje pristaje.“ (Uhlik 1956: 196)

Ове основне црте идентитета Ковача у првој половини 20. века дефинисали су и други поуздани теренски истраживачи, пре свега етнолог Миленко Филиповић који такође уочава одвојеност „Белих“ и „Црних Цигана“ у Босни:

Bijeli su mahom imućni, često vrlo imućni, ljudi koji se bave mesarskim ili kovačkim zanatom ili preprodaju stoku, obično konje, u čemu su veliki veštaci.

[...] nastoje da se izjednače sa varoškim muslimanima. Muška nošnja kod Bijelih Cigana je potpuno ista kao i kod ostalih muslimana, i ima ih čak koji se raskošno nose. Ima i ženidbenih veza između njih i naših muslimana, ali su vrlo retke, jer muslimani preziru i Bijele Cigane i smatraju ih nižim od sebe, pa makar bili i imućniji. Dok Crni Cigani prividno i samo po imanu pripadaju islamu, Bijeli se drže verskih propisa Islama. Uz to, Bijeli ne znaju ili neće da znaju ciganski jezik. (Filipović 1932: 19).

Други важан исцрпан извор за разумевање етничитета Ковача у Санџаку представљају истраживања Рома у Црној Гори, аутора Момчила Лутовца (Lutovac 1987). Лутовац наглашава да сами Ковачи себе не сматрају Ромима, те да и он лично сматра да их не треба „сврставати у Роме“. У време писања ове Лутовчеве студије (1987) Ковачи у Црној Гори су се изјашњавали као „Муслимани“ или као „Црногорци“:⁶

Od početka 18. vijeka imamo sigurne podatke da je Roma (predaka današnjih kovača) bilo i u sjevernoj Crnoj Gori u svim turskim važnijim karavanskim punktovima: Podgorici, Pljevljima, Nikšiću, Bijelom Polju i Gusinju. Oni su na pomenutim raskrsnicama karavanskih saobraćajnica bili „nalbati“ (potkivači konja), a obavljali su za Turke i druge poslove u okviru svojih sposobnosti i zanimanja. Turci su ih radije prihvatili kao zanatlije, trubače ili u egzekuciji, jer nijesu imali povjerenja u hrišćane. Pomenute djelatnosti su bile poznata romska vještina. Na osnovu predanja i kazivanja starih Crnogoraca, vidi se da su Romi bili i dobošari (telali). Ovaj posao su obavljali u varoškim naseljima Crne Gore. Udarajući u doboš pozivali su a potom obavještavali stanovništvo o izvjesnim naredbama od strane turskih vlasti. „Telal viče okupi se rajo!“ (Lutovac 1987: 59).

Većina Kovača su starograđani, jer su se njihovi preci naselili u crnogorske gradove još u vrijeme turske vladavine. Obično su još, ako su u starim naseljima, nastanjeni u gradskim centrima. Kod Kovača ima mješovitih brakova, posebno od kako se kod njih povećava broj intelektualaca. Oni traže školovane i upošljene žene, a takve mogu dobiti iz porodice druge pripadnosti. Tipičan primjer su za ovu pojavu Kovači u Rožajama i Bijelom Polju. Orođavaju se sa Muslimanima i Albancima iz Crbe Gore i Bosne, a katkada i sa Crnogorcima. Kada Kovači sklapaju brakove imaju kontakta sa svojim etnosom u Prijepolju, Ivangradu, Tutinu i Novom Pazaru. U traženju djevojaka dopiru i u Bosnu (Foča i druga mjesta). Ako su na poslu u Srbiji, žene se Srbijankama. Zbog toga u mješovitim brakovima kod djece su mješovita ili strana imena. (Lutovac 1987: 193).

Једно од најстаријих сведочанстава о Ковачима у Црној Гори представља писмо Валтазара Богишића, објављено 1874. године на немачком језику (у савременом преводу в. Миљич 2014) у коме овај угледни

⁶ Савремено стање идентитета Рома и Египћана у Црној Гори анализира антрополог Весна Делић (2008, 2012).

правник указује на „српски“ као њихов једини језик који „говоре са изванредном правилношћу, чак са црногорским акцентом и са локалним провинцијализмима“. У складу са Богишићевим интересовањима за обичајно право, у писму је детаљно описан правни статус Ковача у црногорским насељима.

О Ковачима у Санцаку и околним крајевима постоје и бројни антропогеографски подаци који, у складу са етнографском праксом прве половине 20. века, бележе порекло што је могуће већег броја породица из истраживане области и насеља. Тако се расути подаци о Ковачима могу наћи у студијама посвећеним Ријечкој нахији (Јовићевић 1910), Рожајама и Штавици (Лутовац 1960),⁷ плавско-гусињској области (Јовићевић 1921),⁸ Кучима (Дучић 1931), Пиперима (Ердељановић 1911) и многим другим сличним радовима.

КОВАЧИ У НОВОМ ПАЗАРУ

Основне податке о Ковачима у граду Новом Пазару објавио је ентолог Ејуп Мушовић (1978). Они се у целини поклапају са већ наведеним запажањима Радета Ухлика и Момчила Лутовца која се односе на Босну и Црну Гору. Тиме се ареал распрострањавања Ковача заокружио будући да је ситуација са Ковачима (сада већ – Ромима Арлијама, говорницима арлијског дијалекта ромског језика) на територији источне и јужне Србије и Македоније сасвим другачија. Код Ковача у неким градовима источне Србије, углавном оним који су били у саставу Кнежевине Србије (Књажевац, Бољевац, Зајечар, Алексинац), у другој половини 20. века дошло

⁷ Милисав Лутовац у својим антропогеографским истраживањима Рожаја помиње „Циганску махалу“ у којој станују „Цигани ковачи“ који нису сви истог порекла. Породице Иковића и Уковића за себе кажу да су најстарији становници Рожаја, а исто то за себе тврде Саловићи и Бајровићи (њихов предак је досељен из Никшића). Мујковићи су досељени из Гусиња, предак Ђерекараца је дошао из Ђерекара (са Пештера), отац Ђоровића је досељен из Бихора, из села Дубова (Лутовац 1960: 357, 360).

⁸ Андрија Јовићевић почетком 20. века објашњава социјалне проблеме које су имале ковачке породице у Гусињу: „Џукелиће убрајају у Цигане, само они раде у Гусињу ковачки занат. Зато што су Турци држали пошљедњим људима оне који кују, негда су им бранили, да с њима заједно клањају у цамији; а кад је један Џукелић један пут хтио да иде на ћабу, нијесу му дали да иде у друштву са оним Турцима који су били кренули тамо. Џукелић се због тога жалио и у Цариграду; и кад је отуд добио дозволу, да може поћи, опет га нико није хтио примити у друштво, и он је морао сам поћи на тај далеки пут.“ И даље: „Ја нијесам могао утврдити да осим Џукелића (2 куће) има Цигана. Нијесу Цигани сви они који се баве ковачлуком; невоља нагони многе, да се прихвате и онога посла, који је од некојих људи презрен. Сродници таквога су се први одрицали од њега, његов су род од свога одвајали и они су први његов род доводили у везу с циганским. Ово се доцније претворило у погрешно схватање: да су таква братства од циганског рода зато, што се баве ковачким занатом“ (Јовићевић 1921: 480–500).

је до потпуне замене језика и преласка на српски као први језик, а нешто раније и до преласка у православље (уп. Сикимић 2017).

Мушовићева истраживања обављена седамдесетих година 20. века показују да новопазарски Ковачи не признају ромско порекло, и вређају се ако им се оно помене, даље да – као и „они у другим санџачким градовима, говоре једино српскохрватским и не знају никакав други језик, а не памте да се код њих икада говорило језиком Рома“ (Мушовић 1978: 109). Живе у посебној махали („Херцеговачка улица“ или „Ковачка махала“). У време Мушевићевих истраживања ова махала је имала 57 кућа и чинила је посебну целину, а Ковачи су имали своје ковачке радње у центру Новог Пазара, што данас више није случај. По вероисповести сви су Муслимани, сахрањивани су на муслиманском Великом гробљу, у посебној парцели, молитве су обављали у џамији у Лугу која је била најближа. У складу са исламом, и у време социјализма постили су Рамазан, сунетили децу и сасвим се уклапали у градске муслиманске обреде. Бракове су склапали са „истонародњацима“ из Босне и Црне Горе, ређе са Косова. Мешовитих бракова са Муслиманима и Србима седамдесетих година практично није било: Мушовић је знао само за три таква случаја. У периоду социјализма више није било неписмених Ковача, а неки су већ тада завршавали високе и средње школе (Мушовић 1978: 109–110).⁹

Данашњи Ковачи/ковачи и у Новом Пазару и у Тутину изјашњавају се као Бошњаци и у складу са таквим етничким одређењем говоре босански језик у социолингвистичком смислу (док је у дијалекатском смислу, како је већ поменуто, у путању зетско-сјенички дијалекат).¹⁰

Роми чергари у Новом Пазару које називају Гурбети и Габелји, изградили су своја насеља у Дојевићу, Постењу, Трнави и Тушимљи. У време када је Мушовић обављао истраживања – средина седамдесетих година – већ су били прешли на „полуседелачки“ начин живота: зиму презиме у малим и лоше направљеним кућама, а чим отопли крену „у

⁹ Мушовић је забележио следећа презимена новопазарских Ковача: Ахметовићи, Ђерекарци, Иковићи, Машовићи, Медовићи, Мехмедовићи, Мујовићи, Рецовићи, Садовићи, Хабибовићи, Хановићи, Шунтићи (Мушовић 1978: 110).

¹⁰ Литература о бошњачком идентитету је у новије време нарасла до несагледивих размера, зато ће овде бити поменуте само неке историјске чињенице које омогућавају да се боље разуме данашња припадност санџачких Ковача бошњачкој заједници. Мушовић (1978: 109), бележи да су се новопазарски Ковачи на попису 1971. године изјашњавали као Муслимани или као Југословени. Мочило Лутовац, као што је већ поменуто, осамдесетих година 20. века бележи да се Ковачи у Црној Гори изјашњавају као Муслимани или као Црногорци. Наиме, почевши од пописа 1961. постојала је могућност изјашњавања као Муслиман у смислу етничке или националне припадности: слично је било на пописима 1971, 1981. и 1991. године. Тек са пописом из 2002. године у Србији (2003. у Црној Гори) постоји могућност изјашњавања као Бошњак, али и даље остаје могућност изјашњавања као Муслиман (Џуцевић 2007: 484–485).

скитњу“, а баве се поправком, калаисањем и продајом посуђа. Један део је још увек просио или се бавио прорицањем будућности. На попису из 1971. године, како бележи Мушовић, изјаснили су се као Роми (њих 210). Мушевић овако описује живот новопазарских Рома чергара: мало се школују, мушкарци одлазе у иностранство али се брзо враћају, своју зараду брзо поједу и попију. Могу бити и православни и муслимани „без неких чвршћих религиозних обавеза“, чак и блиски рођаци могу припадати различитим религијама. Истраживања обављена 2015. године потврдила су у великој мери ова запажања, само је нови правац радних миграција постала Црна Гора, уз традиционалне одласке у земље Западне Европе.

Данашњи однос између Ковача и Рома – калајџија, илуструје одломак из транскрипта разговора вођеног са саговорницом Ромкињом у новопазарском приградском насељу Весели брег 2015. године. Транскрипт [1] разговора одражава реално стање саговорничиног идиолекта (па и продужено р, које је бележено према правопису ромског језика као *rr*) и све грешке у односу на очекивани локални новопазарски стандард.¹¹ Њена ромска језичка компетенција није била истраживана. Основне разлике између Рома калајџија и Ковача, онако како их перципира саговорница, састоје се у опозицији номадско : седентарно („они нису отишли“, односно „њима се знало место“), али и у односу према практиковању ислама („порекло су њихово да су муслимани. Они и кад се сахрану они зову хођу“):

[1]

BS: *Vaše poreklo, bili su Kovači?*

Kalajđije, znači većina kalajđije, pa onak su radili, bakračće, tepsije od lamine, bakarne, oni su to, ove bakarne su oni, a-a, kako se kaže srpski, ne mogu sad da ti, oni su to kalajisali, te tepsije. Imali su one od lima, imali su bakarne, onak one kazane velike, su oni to radili za mas, za ovo. E. Poreklo smo mi kalajđije.

BS: *A kažite mi samo, po veroispovesti, kalajđije su pravoslavni?*

Pa vidi, sad ću nešto ja da ti objasnim o tome. Znači, ovde u Novom Pazaru, svi Rromi, komplet Rromi, ima koji ne idu ni u crkvu, ni u đamiju, a ipak kad se sahranu ima de se sahranu isto kao i Srbi. Znači u sanduku, u sve to. Samo što ne dolazi ni pop ni hođa. A ima na nekim mestama ovde što je u ovoj mahali dole, u Novom Pazaru, e, znači, dolazi hođa, oni su pod nacijom da su muslimani. Znači, ali ovde, što se tiče starina, kako ja znam, oni nisu nikako zvali ni popa ni hođa kad su se sahranili. A na drugim mestama znalo se, znači, ima da su

¹¹ Дијалектолози у Србији у новије време истражују узуалне стандарде у урбаним центрима – предмет таквих истраживања већ су били говори Ниша, Новог Сада, као и неких других градова у косовско-ресавском и призренско-тимочком подручју, уп. Милорадовић 2014.

muslimani i da su pravoslavni. [...] Za kovaće poreklo, oni su drugačiji, oni nisu otišli, na primer, kao ovi ćergaši. Njima se znalo mesto. Oni su imali svoje kuće, svoje kovačnice, oni su sasvim drugačiji.

BS: *I sa njima nemate ništa?*

Ne. Ima sad se ono izmešalo, ali. Ima mešane brakove.

BS: *A gde još njih ima, ovih kovača?*

Kovača? Imaš ovde gde se zove Ciganska mahala.

BS: *Isto su bili Kovači?*

To je komplet, ima ta ulica Kovači do dan danas. Oni kuju one furune, ove ćunkove, oni šporeti, ono sve. Ima. Oni ne govore rromski i ovi Aškalije što su. [...] Ćekaj, ima u Priboju, ima i ovde u Novom Pazaru, ma ima nji svukud, samo što je manjina, malo. A više nas ima, da, da, nas više ima, jeste, ali Kovača slabije ima.

BS: *I oni su uvek muslimani?*

Jesu. Oni, poreklo su njihovo da su muslimani. I oni kad se sahranu oni zovu hođu. U Prijepolje isto imaš kovača, na Jezovu kosu. To ti je Kolovrat. To je novo naselje gore. A imaš kovače i tamo. Ima i Aškalije koji ne pričaju rromski, no pričaju albanski.

Насеље Дојевићи, у коме је вођен разговор [1], како је показало теренско истраживање 2015, није компактно и састоји се из три одвојене целине. Неколико кућа постоји на окуци реке, испод пута. Становници овог дела Дојевића нису радили у иностранству и баве се скупљањем секундарних сировина које продају на отпаду. Други делови Дојевића – Ново насеље и Весели брег су новоизграђени, њих су сазидали Роми који раде у иностранству од којих су неки прилично имућни.

Следи транскрипт [2] дела разговора који је истраживач водио са једним ковачем у Херцеговачкој улици у Новом Pazару, јула 2015. Тема разговора био је ковачки занат и његово неминовно нестајање, а питања о идентитету нису постављана. Саговорников идиолект је сасвим у складу са новопазарским градским говором:

[2]

BS: *Mene zanima koliko ima ovde kovača pravih, kao što ste Vi.*

Pa nema, samo sam ja jedni ovde. Ono pravo, što je pravo, a sad videla žaba da se kuju konji, pa i ona digla nogu, to ti je, ne važi se, razumeš. I nema u Pazar više, nema sad više niko da radi kao nekad što je bilo dolje do Muzeja one radnje i ono, to više nema ništa, to sve ukinuto. Ljudi pomrli, omladina neće da uči zanat i nema tu ništa. Nekad imalo dvades kovača. Al to je sve pomrlo. Ti sad da dovedeš nekog da uči zanat na ovu vrelinu, ode on, beži, kaki! To je težak poso i prljav a mora da radiš i sa mozgom i sa snagom, ne more nasumice. Ako

ne znaš da stвориш слику, да направиш нешто, ти не моћ да радиш. А сваки је поса, мораš и психички и физички да радиш ако оћеš оно право, ако нећеš, удри без веze и ајт. То ти је. А нема, Бoga ми, а изумире више и ова занат, готово. На селу неће више нико да ради земљу, сад трактори, plugови на тракторе, раније нико, сад не оре нико ни са ралицом ни са plugом волујским него све трактор. И фактички ова занат, можда, да Бог да још једно пет шест година и, нема више. Ето, једино понеко донесе секиру овако, уради се, косир, krampу, трнокop, будак. Па то, трнокop. Друго нема ништа.

BS: *A vidim da imate potkovice, al kao ukras.*

А, радим ја потковике, радим, слабо, већином сад кад наручи из Црне Горе. Они наручу, урадим. Иначе у Пазар више нема ни коња, нема. По цио Пазар, у села не моћ да нађеš пет, шест коња у вр главе. [...] Треба занат да се учи од малена, д-има наследника, па да нешто свати. А иначе овако не може ништа, он не зна како да почне да то уради, све је то, што су рекли стари: „Стари се коњ не учи“. Па јесте, то мора од малена дијете да се учи да би он нешто сватио, да би научио та занат како треба.

BS: *A to su Vaši stari Vama prenosili neke tajne zanata?*

Па има ту тајне, има о каленју, има нову секиру направиш, мотику, косир, потковичу, раоник за plug, раоник за трактор, за ралицу, све то има своје. То је све тајна посла. Па то је занат, јер то не може свако да направи, нема шансе. Ти направиш раоник за ралицу, ако није добар он нема шансе да оре. Не може да оре, не може. А кад је подешен то с једном руком држи и иде. Има све то, има тајна за понешто, како да се подигне, све има своје, јер то напамет не може ништа. [...]

BS: *Kako se pozdravlja majstor, je se kaže neki blagoslov, nešto?*

Па зависи, како ће. Већином „Јесте се уморили, мајstore?“, „Срећан рад.“ Ако је муслиман, он ти назове: „Marhaba, мајstore“, ако је Србин: „Добар дан.“ Све има то своје.

КОВАЧИ У ТУТИНУ

Етнолог Ејуп Мушовић, оставио је и значајна сведочанства о пореклу Ковача/ковача у граду Тутину (1985: 74–75). Наиме, према Мушовићу, ковачи који су правили металне делове за пољопривредне алатке (раонике, косе, секире, косире, мотике, ашове, лопате и слично), живели су по селима и тамо имали своје ковачке радње. Од 1910. године ковачи из Детана су досељени у Тутин где су формирали Ковачку махалу (која се и данас тако зове). Антропогеографски подаци о Тутину и селу Детане, јужно од Тутина, на самој граници са Црном Гором показују да су бегови Хамзахагићи крајем 19. века довели коваче из Детана и населили их на десној обали реке Видрењак која протиче кроз центар данашњег града Тутина. Према тим подацима Тутин је до 1912. године

имао само две махале – Хамзахагића на левој обали и Ковачку („циганску“) махалу на десној обали. Сматра се да су преци Хамзагића дошли из Куча, а да су Ковачи, досељени из Детана, породица Хабибовића и потомци неког Хабиба, који је, по предању, живео 120 година и имао седам жена (Лутовац 1960: 399).

У граду Тутину разговори су вођени и са Бошњацима и са Ковачима, управо да би се у пресеку две перспективе добила комплексна слика стања ромског етницитета у 21. веку. Трећи транскрипт [3] представља одломак из разговора са неколико високообразованих Бошњака, вођен 2013. године у Тутину. Овај транскрипт, као и следећа два транскрипта [4, 5] разговора са тутинским Ковачима, у социолингвистичком смислу верно осликава локални тутински градски стандард. Интервенције саговорника, њихова преклапања у разговору, технички су одвојена косим цртама. Саговорници Бошњаци су свесни велике разлике између Рома (Габери, Цигани, Чергари) и Ковача са којима је „све наше, муслиманско“ и који су, очигледно, данас скоро у целини интегрисани у бошњачку заједницу.

[3]

Hamzagići su osnovali grad, naselje. Oni su došli iz Rožaja. // Mada sam čuo da su ovdje. // I ovi. // Imali su samo Hamzagići i posle su došli Kovači, koji su radili za njih.

BS: *Romi?*

Oni se nikad nisu definisali kao Romi, oni kažu „Mi smo kovači, muslimani.“ Oni nemaju svoj jezik, nemaju. Imaju neka, onako može da se kaže karakteristično nešto što je za Rome i za njih je. Imaju neke karakteristike, ali u suštini što je osnovno što ih određuje kao jezik i običaji, sve je, sve je naše, muslimansko.

BS: *A to nisu oni na početku, koje smo videli?*

Ne, ne, ne. // Mala se zvala, kovačka mala. // Kod nas, uvijek kod nas. // Ovi su došli. // Gaberi i Cigani. Gaberi su čergari, koji se sele i koji budu privremeno kod nas, a Cigani su neko, ko je stalno, nemaju nomadskog u sebi, oni su jednostavno tu sugrađani odvajkada, i tu ostaju. Znači, ja nigde nisam čula tu terminologiju, gde god da sam otišla, razlika između Čergara i, osim kod nas, a kod nas je ogromna razlika između njih. Ti Gaberi imaju svoj jezik, dolaze u određeno godišnje doba, ko laste, grade privremeni smeštaj, ne upoznajemo se s njima, jer su na kratko tu i oni se, oni se u jesen sele, uvijek su nastanjeni pored rijeke, možda ste dole videli?

BS: *Da, to smo videli, kad smo prolazili. S desne strane stoje.*

A ti Kovači, zovemo ih Cigani, oni imaju svoju ulicu, imaju svoj život, po malo čemu ćete ih razlikovat, ovaj, od Bošnjaka.

Следећи кратак одломак разговора вођеног са децом на улици, у Ковачкој махали у Тутину 2014, одабран је да би показао стигму која је ипак до скоро пратила Коваче у овом граду:

Mi se tako igramo. Ovde u mahali mnogo ima dece. A poneki put i neko neće s nama da se igra.

BS: *A što?*

Ne znam. Ovu ulicu su nekad, ne znam, vikali su nekad kad su dolazili tamo, vikali su, posle ćemo, vikali su, ovaj: „Ene je ciganska mahala.“

BS: *Bez veze.*

Samo da je ovo ciganska mahala pošto ima.

Ареал који насељавају санчачки Ковачи, према виђењу саговорника из Тутина (2014), пореклом Ковача, прелази границе Санцака у правцу Црне Горе (помињу се насеља Беране, Иванград, Бијело Поље и Рожаје), али и Косова (помиње се „Митровица“, али и чињеница да су међусобне везе са евентуално постојећим Ковачима из Косовске Митровице данас прекинуте).¹² Ковача има у санчачким градовима „Пазару“, Пријепољу и Новој Вароши, саговорница из Новог Пазара, Гурбетка, поменула је и Прибој. Показало се да су обе групе узајамно прилично добро обавештене о стању данашњег географског распореда (мада саговорница из Тутина не зна одакле су дошли тутински Гурбети) и да се још увек води рачуна о границама сваке од њих. Границе обе групе, осим језичких (босански : ромски), начина живота (седентаран : полуномадски) експлицитно се маркирају и религијским разликама (муслиманско : православно).

[4]

BS: *Sa kim su se oni uzimali, sad na primer, iz Ribarića. A odakle još uzimali devojke?*

Pa, uzimali su iz Rožaja, iz Pazara, iz Berana, ozgor. [...] Između sebe se nisu mogli uzet, nego su išli Pazar, Rožaje, Ivograd, to. To, majko. A odavde ne, ne. Čak iz Hamzagića nisu hteli da uzmu, iz druge tamo. Niti Hamzagići uzimali odovud. To se poštovalo, cenilo, ko da je jedna porodica tunake bivala. [...] Ako je svadba ovamo kod Habibovića, zovu se Hamzagići, ako je kod Hamzagića, zovu se Habibovići. E tako smo se mi držali, majko moja.

¹² Према теренским истраживањима Милоша Луковића, обављеним у Косовској Митровици 2003, постојао је само један Ром ковач, „чувени“ Љуто. Он је клепао *раонице, секуре, тесле, варио гвојзе*, док су се поткивањем коња бавили Албанци у Вучитрну (Луковић 2004: 71). Овај се штурни опис ковачког заната у целини уклапа у ширу слику која важи за Србију у целини, а то је да су се Роми ковачи бавили углавном само поправком и израдом ситног алата.

BS: *A gde su davali svoje devojke?*
Davali po Rožaja, po Pazaru, u Mitrovicu.

BS: *I do Mitrovice su išli?*
I do Mitrovice su. Samo u Mitrovicu dali su možda prije deset petnes godina, a ranije nijesu. Ranije dolje nijesu šćeli da dadu, nego sve ovamo. Sve ovamo, Pazar, Rožaje, Ivangrad, Bijelo Polje, e tako, Prijepolje, Nova Varoš. I uzimali i davali. Zato što nije to ništa srodstvo. Nije srodstvo, tako majko.

BS: *A jesu hteli da daju za Bošnjake?*
Jesu. Jesu, jesu. [...]

BS: *A kad je to počelo, da dolaze, recimo, Bošnjakinje?*
Bošnjakinje su počele da dolazu kod Kovača, pa od, od sedamdesete, sedamdeset i pete godine počele su da dolazu. Jer od ovoga strica moga muža, sin njegov, on je uzo Bošnjakinju prvi, pa poslen ovi drugi počеше, ovamo namo, i sad i ima dosta. Dosta i ima.

BS: *A ovi, kad su stigli ovi čergari?*
Čergari? Oni su skoro tu naseljeni. Prije, možda desetinu godina, vala tako. Tako, nema više.

BS: *A odakle su došli?*
To ako znam, Bog me ubio. To ne znam. Ne kontaktiramo mi sa njima, ne znam. Vidim tu napravili nekak'e kućice. Tuna napravili, vidim, kad se ono prođe naviše. E ona Hajrija je bila, jadna, dobra. Z., znade ti nju?
Z.: *Hajriju? Kako nisam. E, a što su oni uvek uzimali sveće te palili kod nas? Ima njih i pravoslavaca?*
Ne, ne, oni sve srpski. Sve srpski oni radu. Eno dole će je ukopan Velija, nije Velija, kako mu ono beše ime [...], eno mu krst, na grob krst.

У следећем транскрипту једног краћег одломка разговора учествује више саговорника истовремено (као и у претходним транскрипцима, њихове интервенције су одвојене косим цртама) а истраживач практично не интервенише ни на који начин, али је присутан, што се у једном тренутку види и из непосредног обраћања. Разговор је вођен 2014. године. Бошњачки идентитет Ковача из махале у Тутину тумачи се истраживачу путем доказа различитих нивоа: пре свега негира се тачност негде већ објављених података о томе да су Ковачи пореклом Роми. Као кључни аргумент наводи се непознавање ромског језика и ромских обичаја. Следећи аргумент је припадност Ковача исламу и укљученост у целини у тутинску муслиманску заједницу која подразумева и сахрањивање на истом гробљу. Следи позивање на значајне личности из тутинске ковачке заједнице.

[5]

Ovde imaju neke doktorske knjige što su pisali gde piše da smo mi Romi, ali mi to nismo, mi možemo nji i da tužimo. // Ja ću lično da uzmem u obavezu da njih tužim. Zbog čega, što mi to nismo. Mi nismo, nismo, na primer, ko oni dole Romi što su čergari, šta znam ja. // Pričaju romski. // Ne znamo jezik, znači to je to. I ja hoću njih da tužim. Uzeću nekoliko ovih ljudi starih odavde da mi se potpišu na peticiju tužim te autore knjige jer mi nismo to što su oni napisali u toj knjizi. // Pa u toj knjizi ne stoji to. // Stoji, stoji, evo ja ću dokumentovati, ja nisam nabavio trenutno, ali nabaviću ovu knjigu gde piše da smo mi Romi, a mi to nismo. // Mi romski ne znamo. // Ne znamo jezik, običaj romske. Znači, mi smo muslimanskog, muslimanskog porekla. // Za vreme Turaka. // Kopamo se u muslimansko groblje, vršimo obrede muslimanske, razumeš. Znači. // Ne radi se uopšte o Romima. // Bajram poštujemo, poštujemo sve muslimanske ovde obrede. I ne znam. // Kopamo se s njima zajedno. // Zbog čega su oni, oni naveli da smo mi Romi. Jer mi smo za vrijeme Turaka došli i ostali ovde. // Ovde je najstariji čovek bio naš čovek, iz našeg ovde naselja, Selim se zvao, Habibović. Da je predsednik bio opštine Tutin. // Dobro, to je iz ranijih godina, ali. // Vojni odsek nam je radio isto, ovaj, stric, ovaj, Habibović je radio u Vojni odsek. // Iz, od tih ljudi iz Nove Varoši je poteko čuveni heroji Musići što su. Oni su. Njih ima sedam osam, pa su oni izginuli svi u ratu četrdeset prve. Ima spomenica gore u. // Heroji. // Heroji su oni. // Zećo Musić. // Zećo Musić i brat mu, bratućed njegov. // Prezime Habibovića, ko što je naše nose i druga plemena. U Mojstiru imate Habibovića, u Crkvinama ima Habibovića. Znači, uopšte se ne radi o takvoj nacionalnoj strukturi. Za vrijeme tursko je bilo. // Za vrijeme tursko. // Nismo ni ti, ni ja rođeni bili. Iz osamnestog vijeka. // Uglavnom mogu da kažem Tutin je postao, nije imalo mnogo kuća i to bi prezimena Hamzagići i Habibovići, mi smo se naseljili ovde na ovo mesto baš tu, to je bilo Hamzagićka livade, tuna, to. Oni su nas dovelji zato što smo mi imali, ta kovački zanat i njima je ta put i potrebno bilo kovači. // Bravo, vi ste kod nji služili, tako treba da se kaže. // Oni su nas dovelji tu. // Oni su bili age. // Age, bravo. Oni su bili moćni tada. // Da, moćni. // Imali su livade svoje, posed imali svoj. // A mi smo živeli u Detane, naši stari. // S početka. // Početka. Isto kovači. Jednom kovači, jer mi, Habib se zvao, od toga Habiba mi smo. // A odakle je on? // Ne zna se. Ne znamo odakle. // Ne znaju, ne znaju odakle je došo. // Ne znamo. U Detane su, napravio neki odžak ta put, iz turskog, tamo, ko zna kad je to bilo, e, i tu je živio. Imo je sinove, ćerku, Habib i od toga Habiba mi smo ostalji za to ime, prezime bilo Habibović. // Habibovići. // Šukundēd, možda. I ovde smo se naseljili, tu je bilo samo mi i Hamzagići, onamo preko Vidrenika, preko mosta. Kuće njiove i naše dvije, to ti je bilo. E tako ti je, pa onda kad sam bio, poslen oslobođenja, mali sam bio, nije imalo zvučnjak da javi ka će konferencija, na primer, ka će sastanak, ka će priredba da bude. „E, ajde ti, Medane, uzmi gočić.“ // S gočom se išlo, bravo. // I javlja, i to ti je božja istina. // Ja, ja, to je mnogo važno, tradicija.

// То је било послен четвртог основне. Ја би išo преко улице наше, преко mosta тамо. // Оvako исто, госпођо, кад је оно ramazanski онај post, исто су тако они будили оно кад изјутро онај sufur, Ви не знате, ми знамо, значи, изјутро кад је оно sufur, он би ustajao s goћом. // Ја сам јављо. // I он би ih будио, знаш, nije имало tad оно sahata и оно, и он би i будио, они би mu darove davали, davали би mu peškire. // Svega. // Hranom, novcem. // Jes, bogami. // E тако се nadoknađivalo то. То су обичаји muslimanski раније. // I ако је konferencija, јављам: „Drugovi i drugarice.“ // Ја, ја. // „Veћeras konferencija u Domu kulture.“ // Пи priredba. // I ја бијем onijem goћićem i јављам и они dođu на priredbu, dođu на, кад имају konferencije. Она put nije имало zvuћnjake да се јави то.

Разговор [5] је посебно значајан јер узгредно осветљава и положај Рома у периоду социјализма, али и потребу Ковача да памте историју своје заједнице и њених угледних чланова: један је био председник општине, један је радио у Војном одсеку, било је међу Ковачима и народних хероја. Уз уско муслиманске обавезе јавног обавештавања о времену суфура током Рамазана,¹³ човек из ковачке заједнице је својим гочем обавештавао суграђане и о разним другим градским дешавањима карактеристичним за период социјализма. Исти одломак разговора сведочи да сећање на „турско време“ и социјалне односе из тог периода још није нестало, будући да се зна да су некада моћне аге населиле Коваче на своје ливаде.

Ковачка заједница у Санцаку (слично ковачким заједницама у источној Србији), за сада опстаје и после дефинитивног напуштања традиционалног ковачког заната: данас се у Новом Пазару само један Ковач/ковач бави ковачким занатом, неколицина их се бави лимарским занатом или израдом предмета од кованог гвожђа, а сви остали потражили су себи нова занимања.

Посматрано из данашње перспективе, ни садашњи ни некадашњи географски ареал који би обухватио насеља Ковача не поклапа се са историјским Санцаком (границе историјског Санцака током 20. века в. у Голош 2007), већ је знатно шири, то се пре свега односи на распрострањеност Ковача у Босни и Херцеговини са једне и у Црној Гори, са друге стране. У областима источно од Санцака ковачким занатом су се бавили Роми Арлије: нема сигурних потврда да је ковачких заједница било на Косову,¹⁴ бар не онаких каква је и данас ковачка заједница у Белој Паланци

¹³ Ејуп Мушовић помиње да су и неки новопазарски ковачи били *мехтерџије*: „мехтерџија ударањем у бубањ буди вернике на суфур – последњи оброк пред свитање за време рамазанског поста“ (Мушовић 1978: 110), што само по себи још једном потврђује укљученост Ковача у локалну муслиманску заједницу.

¹⁴ Антропологеограф Атанасије Урошевић не помиње Коваче у градовима Приштини и Косовској Митровици, већ само Роме муслимане ромског и албанског језика са једне, и „посрбљене“ православне Роме са друге стране (Урошевић 1951: 24–25; Урошевић 1953–1954: 199, 201).

у којој се, као и бројним малим ковачким заједницама по насељима Јужне Србије, још увек говори арлијски дијалекат ромског језика.

Настанак савремених Ковача као посебне ромске групе треба свакако тражити у историографским изворима о Османском царству, о чему данас постоје бројни оригинални радови (на пример, да поменемо само новија истраживања, Ginio 2004, Зиројевић 1981, Марушиакова/Попов 2000) и још бројнији прегледни радови који обично само понављају већ одавно познате историографске податке. Ван интересовања уобичајених за лингвистику, ромологија као наука која прелази усконационалне границе почиње са анализом унутаргрупних специфичности, тако о етницитету и унутрашњој динамици ромских група на Балкану пишу, на пример, Erolova 2012, Марушиакова/Попов 2012, Marushiakova/Popov 2013, Ђирковић 2012. Динамика ковачке етничке и/или професионалне групе показује у којој мери је савремена ромологија немогућа без шире балканолошке перспективе.

ЛИТЕРАТУРА

- Вељовић, Бојана (2014). *Облици имперфекта у говору Тутина и околине*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику 57/2, Нови Сад, 161–178.
- Вељовић, Бојана (2015). *Облици аориста у говору Тутина и околине*, Српски језик – од Вука до данас, Крагујевац: ФИЛУМ, 67–82.
- Вељовић, Бојана (2016). *Глаголски систем говора Тутина, Новог Пазара и Сјенице, облици и употреба*, Крагујевац: Филум (докторска дисертација).
- Голош, Хивзо (2007). Административно-територијалне поделе Санцака (1912–1941), *Положај националних мањина у Србији* (В. Становчић, ур.), Београд: САНУ, 495–504.
- Делић, Весна (2012). Ко је ко у Црној Гори? Случај Рома, Египћана и Ашкалија, *Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције* (Т. Варади, Г. Башић, ур.), Београд: САНУ, 265–283.
- Дучић, Стеван (1931). Живот и обичаји племена Куча, *Српски етнографски зборник* 48, Београд: САНУ.
- Ердељановић, Јован (1911), Постанак племена Пипера, *Српски етнографски зборник* 17, 241–528.
- Зиројевић, Олга (1981). Роми на подручју данашње Југославије у време турске владавине, *Гласник Етнографског музеја XLV*, Београд, 1981, 225–245.
- Златановић, Сања (2007). Ђорговци: скица за портрет подељеног идентитета (Ј. Тадић, Г. Башић, ур.), *Друштвене науке о Ромима у Србији*, Београд: САНУ, 187–203.
- Златановић, Сања (2007а). Преговарање о идентитету: Роми који то јесу и нису, *Положај националних мањина у Србији* (В. Становчић, ур.), Београд: САНУ, 639–647.

- Јовићевић, Андрија (1911). Ријечка нахија, *Српски етнографски зборник* 15, *Насеља српских земаља* 7, Београд, 387–832.
- Јовићевић, Андрија (1921). Плавско-гусињска област. Полимље, Велика и Шекулар, *Српски етнографски зборник. Насеља српских земаља* 10, Београд, 384–587.
- Луковић, Милош (2005). Историјске, урбано-демографске и социолингвистичке особености Косовске Митровице, *Живот у енклави* (Б. Сикимић, ур.), Лицеум 8, Крагујевац, 11–87.
- Лутовац, Милисав (1960). Рожаје и Штавица, антропогеографска истраживања, *Српски етнографски зборник* 75, *Насеља* 37, 319–419.
- Марушиакова, Елена, Попов, Веселин (2000). *Циганите в Османската империя*, Софија: Литавра.
- Марушиакова, Елена, Попов, Веселин (2012). Идентитет Рома на Балкану (историја и савременост), *Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције* (Т. Варади, Г. Башић, ур.), Београд: САНУ, 179–189.
- Милорадовић, Софија (2014). Узурални стандард у урбаним центрима на косовско-ресавском и призренско-тимочком говорном подручју, *Зборник Института за српски језик САНУ II*, Српски језик и актуелна питања језичке политике (С. Танасић, ур.), Београд: Институт за српски језик САНУ 143–150.
- Мушовић, Ејуп (1985). *Тутин и околина*, Београд: Етнографски институт САНУ.
- Мушовић, Ејуп (1978). Новопазарски Роми и њихове карактеристике, *Гласник Етнографског института САНУ* 27, 107–111.
- Пилипенко, Глеб П. (2014). *Маркери идентичности славјан-мусуљман Санджака, Славјане – Мусуљмане на Балканах: јазик, култура, идентичност* (Е. С. Узенџева, ред.), Москва: Институт славјановедения РАН, 63–96.
- Пилипенко, Глеб П. (2014а). *Туреџкоје влијание в јазике и културе славјан-мусуљман Санджака, Тюркский мир: јазик, историја и култура: XVII међународна научно-теоретическа конференција „Ахановске чтения“* (Г.Б. Мадиева, ред.), Алматы: КазНУ-ТИГУ, 296–299.
- Сикимић, Биљана (2017). *Миклошичева збирка речи „из Тимока“*, Књажевац: Народна библиотека „Његош“.
- Ћирковић, Светлана (2012). Трансформација ромског идентитета: мешовити бракови, *Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције* (Т. Варади, Г. Башић, ур.), Београд: САНУ, 87–115.
- Урошевић, Атанасије (1951). Приштина. Антропогеографска испитивања, *Зборник Етнографског института САНУ* 2, 1–35.
- Урошевић, Атанасије (1957). Косовска Митровица: антропогеографска испитивања, *Гласник Етнографског института САНУ II-III*, Београд, 187–212.
- Џуцевић, Есад (2007). Положај и остваривање права санџачких Бошњака у СЦГ, *Положај националних мањина у Србији* (В. Становчић, ур.), Београд: САНУ, 481–493.
- Delić, Vesna (2008). *Otvorena vrata. Antropološki prilog kulturama Roma i Egipćana u Crnoj Gori*, Podgorica: Institut socijalne inkluzije.
- Erolova, Yelis (2012). Identity and religion of the muslim Roma/so-called Turkish Gypsies, *Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције* (Т. Варади, Г. Башић, ур.), Београд: САНУ, 239–249.

- Ginio, Eyal (2004). Neither Muslims nor Zimmis: The Gypsies (Roma) in the Ottoman state, *Romani Studies* 5, Vol. 14/2, 117–144.
- Lutovac, Momčilo (1987). *Romi u Crnoj Gori*, Ivangrad: Društvo prijatelja knjige.
- Marushiakova, Elena; Popov, Vesselin (2013). 'Gypsy' groups in Eastern Europe. Ethnonyms vs. professionyms, *Romani Studies* 5, 23/1, 61–82.
- Miljić, Marijan Mašo (2014). Valtazar Bogišić – Slavenizirani Cigani u Crnoj Gori, *Medijski dijalozi* 7/18, 247–256.
- Pilipenko, Gleb (2015). Kurban–bajram u tutinskoj opštini, *Савремена српска фолклористика II* (С. Ђорђевић Белић et al., ур.), Београд: Институт за књижевност и уметност et al., 445–454.
- Uhlik, Rade (1956). Iz ciganske onomastike. Imena plemena i narječja, *Glasnik Zemaljskog muzeja. Istorija i etnografija* 11, Sarajevo, 193–209.
- Zlatanović, Sanja (2006). Djorgovci: An ambivalent identity, *Romani Studies* 5, 16/2, 133–151.

Biljana Sikimić

BLACKSMITHS IN SANDŽAK

S u m m a r y

This study is grounded on the author's field research of Bosniaks and Roma in Sandžak (2013–2015). Based both on transcripts of field interviews conducted in Novi Pazar and Tutin, and on the available ethnographic material, the disputed identity of the Kovači/Blacksmiths group, Muslim and Bosnian speaking, regarded by the surrounding population (and old ethnographic sources) as Roma and whose main occupation was blacksmith craft, is being illuminated. Today, Kovači consistently declare themselves as Bosniaks and virtually have abandoned their traditional occupation.

Key words: Sandžak, Roma, Kovači, professionym, ethnonym